

מוטיבים פיגורטיביים על נרות חרס רומיים

מקיסריה שעל הים

בארי אהובה

תקציר

חיבור זה מציג מחקר הדרן במאה ותשעים נרות מעוטרים במוטיבים פיגורטיביים שהתגלו בקיסריה הרומית.¹ הנרות—מיובאים ומקומיים²—מתוארכים למן ייסוד העיר (22-9/10 לפנה"ס) ועד למאה הרביעית לספירה. מרבית הנרות טרם פורסמו, ואלו שפורסמו נדונו יחד עם נרות מעוטרים (בהם דגמים גיאומטריים וצמחיים) ושאינם מעוטרים, במחקרים שהתמקדו בטיפולוגיה, בכרונולוגיה ובמוצא הנרות. כיוון שהמוטיבים הפיגורטיביים שעל נרות קיסריה לא נחקרו עד עתה מההיבט האיקונוגרפי וכיוון שרובם לא נדונו כלל במחקר הקיים, בא מחקר זה להשלים את החסר.

מטרת מחקר זה, אם כן, הייתה לזהות את הדימויים המתוארים על הנרות, למצוא להם מקבילות, להתחקות אחר מקורות ההשראה החזותיים והספרותיים שלהם, לעמוד על המשמעות שיוחסה להם על-ידי תושבי קיסריה הפגאנים ולבחון את תרומתם לחקר המנהגים, האמונות ותרבות הפנאי שרווחו בקיסריה הרומית.

המחקר ההשוואתי, הכולל נרות שהתגלו באתרים אחרים ברחבי האימפריה הרומית, אפשר את זיהויים של מרבית הדימויים. כדי לזהות דימויים שלא ניתן היה להשוותם לתיאורים דומים על גבי נרות מאתרים אחרים, הסתייעתי בתיאורים ממדיומים אחרים. ההתחקות אחר מקורות ההשראה לדימויים נעשתה אף היא על דרך ההשוואה. משמעות הדימויים נגזרה מהקשרם למקום שבו נמצאו הנרות ועל סמך פרשנויות המתייחסות לנושאים זהים המתוארים ביצירות חזותיות אחרות (בעיקר מפוסלות) שהתגלו בקיסריה.

שבעים הנושאים שמעטרים את הנרות מאורגנים בשש קבוצות: (1) אלים ואלות או בני לויתם; (2) דימויים מיתולוגיים; (3) דימויים מהמתרחש במתקני השעשועים; (4) סצנות מחיי יומיום; (5) משלים; (6) חיות.

לעבודה ארבעה פרקים: (1) קטלוג; (2) מקורות חזותיים וספרותיים של הדימויים ומשמעותם; (3) על הקשר שבין המתואר על הנרות לקיסריה העיר; (4) מסקנות.

¹ רובם התגלו בחפירות ארכיאולוגיות; מקום גלויים של כמה עשרות מהם אינו ידוע.
² נרות מקומיים—נרות שיוצרו ביהודה/פלשתינה ובאזור.

הפרק הראשון—הקטלוג—מציג את הנרות בהתאמה לחלוקת הנושאים לקבוצות (חלוקה שהוזכרה לעיל) ולתתי קבוצות—תת קבוצה לכל אל, לכל נושא מיתולוגי או לכל פעילות בארנה ובחיי היומיום. בקטלוג מודגשים המאפיינים המשותפים לכל תת קבוצה לצד תיאור ותיארוך של כל נר; לנרות שזוהו בעבר באופן שגוי מוצע זיהוי חדש. עוד כולל הקטלוג מידע על מקום ייצור הנרות והשוואות לנרות דומים או זהים שהתגלו במקומות אחרים. הקטלוג מלווה בטבלאות שבהן נכלל מידע נוסף על כל נר— כמו מקום הגילוי ופרטי החפירה (כאשר הם ידועים), טיפוס הנר והפניות ביבליוגרפיות לנרות שפורסמו בעבר.

הפרק השני דן במקורות ההשראה הספרותיים (מיתיים, פואטיים והיסטוריים) והחזותיים (פיסול חופשי, תבליטים, מטבעות, גמות, ציור ופסיפס) לדימויים המעטרים את הנרות ובמשמעותם. פרק זה ערוך בהתאמה לחלוקה של הקטלוג.

רפרטואר הדימויים שתוארו על נרות קיסריה השתנה עם הזמן. את התקופה שלמן ייסוד העיר ועד שלהי המאה הראשונה מאפיינים נרות מיובאים מאיטליה או כאלו שהועתקו באזור מנרות איטליים. הדימויים הבולטים על נרות אלו משקפים:

א. את התעמולה האימפריאלית, בעיקר זו האוגוסטאית.³ לדוגמה: התיאור היחידאי של אסקלפיוס, שמעטר נר מוקדם, מוכר רק ממדליון כסף מפומפיי. אסקלפיוס מתואר על גבי הנר כשהוא יושב על כס, בידו מטה מלופף בנחש ומולו עץ דפנה שבין ענפיו נראית ציפור. התיאור של האל ללא זקן, עץ הדפנה והציפור (אולי עורב), כמו גם אזכורו של אסקלפיוס במטמורפוזות של אובידיוס (*Met.* 15.626-744) כמצילם של תושבי רומא ממגפה שפקדה את העיר, קושרים את האל עם אפולו (גם הוא אל רפואה) ומשקפים—על דרך האלגוריה—את התעמולה האוגוסטאית, שביקשה להציג את אוגוסטוס, באמצעות בנו של אפולו, כמרפא הרפובליקה.

ב. את מופעי השעשועים שהתקיימו בארנה.⁴

בתקופה שלמן סוף המאה הראשונה ועד המאה הרביעית, רוב הנרות היו מייצור מקומי. העיטור על נרות אלו הוא בעיקר של דימויי אלים,⁵ שלכולם, למעט פאן (D22-D16) וראש איסיס המוקף בעלי

³ אסקלפיוס—D33; ויקטוריה—D41; נראידה וטריטון—D2; מרקוס קורטיוס—M24; פרסאוס ואנדרומדה—M8; תסאוס והמינוטאור—M23.

⁴ מרוצי מרכבות—E18-E12; גלדיאטורים—E8-E1; אקרובטיקה—E19; צייד—E24-E21; הוצאה להורג באמצעות חיות—E25.

לוטוס ופלמטה (D59-D50), יש תקדימים חזותיים. הזיהוי של איסיס התאפשר בעזרת פטרות (*paterae*) ממצרים, שבהן תוארה האלה—שערה עשוי תלתלים מאורכים ('בקבוקים') ועטור *basileion*—כפרוטומה מוקפת בעלי לוטוס. מתקופה זו מעטים התיאורים של מופעי שעשועים אך רבים התיאורים הארוטיים.

ההתחקות אחר מקורות ההשראה מצביעה על כך, שרבים מהדימויים שעל הנרות מקורם במסורות הלניות. ישנן סכימות תיאוריות אשר ניתן להתחקות אחר שורשיהן היווניים עד למאות השביעית לפנה"ס (כמו פגסוס—M17, M18) והשישית לפנה"ס (כמו אתנה—D3, D4), ויש שהחלו להופיע רק במאה הרביעית לפנה"ס (כמו: חטיפת אירופה—M7; לדה והברבור—M6-M1; אפרודיטה אנדיומנה—D11). דימויים אחדים מקורם בתרבות הרומית (דוגמת אסקלפיוס שהוזכר לעיל, ומרקוס קורטיוס—M24); אחרים משלבים השפעות יווניות ורומיות (דוגמת התיאורים של הרמס נושא חריט וענף דקל—D15-D12 ושל ארטמיס הציידת—D8, D7). ארטמיס הציידת, המוזכרת כבר אצל הומרוס (Od. 6.104; *Hymn to Aphrodite* 5.16-20), מתוארת כשהיא עוטה *peplos* קצר המותיר את שדה הימני חשוף; היא מחזיקה קשת ושולפת חץ מאשפת החיצים התלויה על כתפה; לרגליה כלב ובגבה שיח. חלק מפרטי התיאור שאולים מפסל ארטמיס מעשה ידי הפסל Leochares, מהמאה הרביעית לפנה"ס, שממנו שרדו העתקים בלבד; והאחרים מקורם באמנות הרומית (השד החשוף—כבתיאורי *Dea Roma* ו-*Virtus*, והשיח).

מרבית האלים והסצנות המיתולוגיות המתוארים על נרות שהתגלו בקיסריה שאולים ממדיומים אחרים. תיאורים הקשורים למופעי השעשועים קיבלו את השראתם מתבליטים ומציורים שעיתרו מתקני שעשועים ו/או קברים, אך אפשר שחלקם נוצרו בעקבות התבוננות במופעים עצמם. נמצא, שגם אם המקור לדימוי מסוים היה פסל או ציור מונומנטאלי, אומני הנרות העדיפו להסתמך על העתקים או על וריאציות קטני ממדים של המקור שעמדו לרשותם, בדרך כלל בתבליט. כך הועתקה ארטמיס הציידת מ-*oscillum* או ממטבע או ממדליון. המחקר מעלה גם את האפשרות שהאומנים השתמשו בספרי דגמים שאבדו ושאינם עומדים עוד לרשותנו. באשר לתיאורים שלא נמצא להם מקור חזותי במדיומים אחרים,⁶ מועלית גם הסברה שהמקור, אם היה, לא שרד. דימוי התיש והגפן, שנמנה עם

⁵ איסיס—D59-D50; הרמס—D15-D12; הליוס—D39-D34; נמסיס (בגילומה הזואומורפי)—D63, D62;

ויקטוריה—D48-D42; ארטמיס—D8, D7; אפרודיטה—D11, D10; פריאפוס—D49; פאן—D22-D16.

⁶ כמו: הכנה להעלאת מחזה—E28; אפרודיטה מלווה בלוטופורוס ובעמוד עם יונה—D11; אנפה וסרפן—F13-F3; תיש

וגפן—F2, F1.

תיאורים אלה, פורש על-ידי כמשל, על סמך אחד המשלים המיוחסים לאיזופוס. בתקופה הרומית נעשה שימוש בתיש ובגפן כדי להסביר מדוע הוקרב התיש לדיוניסוס (-Verg. G. 2.376; Ov. Fast. 1.357-360; 381), ולכן אפשר שגם התיאור האינדיקטיבי של משל איזופוס על גבי הנרות כוון להתפרש כאטיון (*αἴτιον*) להקרבת התיש לדיוניסוס.

הפרק השלישי עוסק בתרומה של התיאורים שעל גבי הנרות להבנת ההוויה (אמונות, מנהגים ותרבות הפנאי) של קיסריה, למן ייסודה ועד התקופה שבה דעך השימוש בנרות מעוטרים במוטיבים פגאניים. בפרק זה קובצו הדימויים שעל הנרות תחת שבע קטגוריות ונבחנו בזיקה לידע על העיר השאוב ממקורות כתובים ומהמצא הארכיאולוגי.

(א) התיאורים שהמחקר מייחס להם משמעות תעמולתית (ראה לעיל) מצטרפים לתיאורים תעמולתיים במדיומים אחרים (בפיסול ובתבליט) שהתגלו עד כה בקיסריה. השימוש שנעשה בהם נבע מקשרי הגומלין בין קיסריה ורומא, שהתקיימו בעשורים הראשונים של העיר. תיאור הנראידה והטריטון על נר D2, לדוגמה, מפורש כאמבלמה לניצחוננו של אוגוסטוס בקרב אקטיום, בדומה לפירוש שמוענק לשבר תבליט שהתגלה בקירקוס ההרודיאני, ואשר בשלמותו תיאר את איניאס, את הפלדיום, את ה-*clipeus virtutis* ואת אלתי הניצחון מחזיקה *aplustre* ומאכילה נחש.

(ב) עם המוטיבים שיש בהם כדי להעיד על אמונתם הדתית של המשתמשים בנרות נמנים דימויים ואמבלמות של אלוהויות כמו איסיס, סראפיס ומיתרס (עם מיתרס מזוהים דימויים של הליוס). לשלושת האלים הללו סגדו במקדשיהם שהתגלו בקיסריה. נוספים לאלו דימויים של אלוהויות שהיו נערצות בקיסריה ואשר לא נמצאו עדויות למקדשיהם. ארטמיס מאפסוס (D9), שפסל פולחן שלה וחותם הנושא את דמותה התגלו בעיר, היא קרוב לוודאי אחת מהאלוהויות הללו.

התיאורים הדיוניסיים על גבי הנרות,⁷ כמו גם התיש והגפן שדובר בו לעיל—מלמדים, שדיוניסוס נמנה עם האלים הנערצים על תושבי קיסריה, ואפשר אף שנהנה מפולחן ציבורי; על הערצת האל בקיסריה מעידים, בנוסף לנרות, גם מטבעות, גמות, פסלים ותבליטים. הנרות שעליהם מתוארת אפרודיטה (D10, D11) מצטרפים לפסלים רבים של האלה שהתגלו בקיסריה, אך גם במקרה זה אין עדויות לפולחן שהתקיים לכבודה בעיר. ה-*modius* שלראשו של

⁷ מיינאדות (D29, D28), סאטירים וסילנים (D27-D23), קנטאור (D30), ארוס רוכב על פנתרה (D32, D31) ופאן (D22-)

(D16).

פריאפוס המתואר על נר D49, והעובדה שהנר התגלה בקירקוס בקרבת ה-*sacellum* של איסיס וסראפוס, מאפשרים להציע כי הדימוי הוא של פריאפוס-סראפוס וכי הנר קשור לפולחן סראפוס שהתקיים במקום.

(ג) להבנת האמונות הקשורות בקבורה תורמים הדימויים על נרות שהתגלו בקברים, ואשר עימם נמנים: ויקטוריה—שסימלה את הניצחון על המוות; איסיס, הרמס ופאן (שנמנה עם הפמליה של דיוניסוס)—שהבטיחו חיים טובים לאחר המוות; אפרודיטה/ונוס וארטמיס/דיאנה—שמילאו תפקידים חשובים בחיי נשים אך גם היו כמו הליוס/סול אמבלמות של גרמי שמים, ובתור שכאלו הבטיחו אפותיאוזיס; ארטמיס, כמו הרקלס והגלדיאטורים, סימלה גם וירטוס, המבטיח אף הוא אפותיאוזיס. ויקטוריה, הרמס, הרקלס ופאן תוארו גם על תבליטי קבורה שהתגלו בתחום קיסריה. לא נמצא הסבר לנרות הרבים שעוטרו בסצנות ארוטיות, שנמצאו באתרי הקבורה.

(ד) על אמונתם של תושבי קיסריה הפגאנים שיש בכוחם של דימויים מסוימים להרחיק רע ולהגן עליהם מעידים ה-*gorgoneion* (M15-M10) ופריאפוס (D49), שמשמעות אפטרופאית ופרופילקטית יוחסה גם לתיאוריהם בתבליט ובפיסול שהתגלו בקיסריה. נמסיס, שקרוב לוודאי תפקדה אף היא כאמבלמה מגוננת ומרחיקת רע, תוארה בעיר רק על גבי נרות ורק בגילומה הזואומורפי (D63, D62).

(ה) על הפעילות שהתקיימה בקרקוס ובאמפיתיאטרון בקיסריה ניתן ללמוד מהנרות המעוטרים בסצנות מהארנה. נרות אלו מעידים על העניין שהיה לתושבי העיר בתרבות פנאי זו. לעומת זאת, תרומתם של הנרות להבנת העניין שהיה לתושבי קיסריה בפעילות שהתקיימה בתיאטרון מועטה, וזאת למרות שהתיאטרון בקיסריה פעל מאז ייסוד העיר. בקיסריה נמצאו מעט נרות בנושאי תיאטרון אך כיוון שתופעה דומה התגלתה גם באתרים אחרים של האימפריה, אין להסיק מכך שתושבי קיסריה לא פקדו את מושבי התיאטרון.

(ו) מספרם הרב יחסית של הדימויים הארוטיים (DL27-DL3) משקף, קרוב לוודאי, את העניין שהיה לחלק מהאוכלוסייה בנרות אלו. הדבר מצטרף לידוע מהמקורות הכתובים על שירותי מין שניתנו במתקני השעשועים ועל קיומם של בתי זונות בעיר.

(ז) על עיסוקם של תושבי קיסריה בגידול ענבים ובדיג ניתן ללמוד מהנרות שעליהם מתוארים בציר ענבים (DL1) ודייג (DL2). לשני הענפים יש עדויות ארכיאולוגיות.

בפרק הרביעי מובאות המסקנות. מהמחקר מסתבר, כי רבים מהדימויים שעל נרות קיסריה דומים לאלו המתוארים על נרות שנמצאו במרכזים עירוניים גדולים כמו קרתגו ואפסוס. חלקם של הנרות הללו היו נפוצים בכל רחבי האימפריה (זאוס על העיט—D1) ואחרים קשורים למרכז ייצור מסוים, כמו נר D11 (אפרודיטה), שמקורו בקפריסין. רבים מהמוטיבים שמעטרים נרות מייצור מקומי שהתגלו בקיסריה מעטרים גם נרות שנמצאו באתרים אחרים ביהודה/פלשתינה (מציפורי ועד אשקלון) והאזור (כמו צור וצידון). גם לדימויים שעל נרות שהועתקו מנרות איטליים יש מקבילות שנמצאו באתרים שונים ביהודה/פלשתינה ובאזור (עבדת, פטרה); בין אלו בולטים הנרות הנושאים את חתימתו של FAVSTVS (E24, M9, M8, D31), שהתגלו באתרים שונים באזור כבדור, תל אנפה וסוריה. ישנם לא מעט מוטיבים משותפים לנרות איטליים ולנרות מייצור מקומי שהתגלו בקיסריה ובדור. כן נמצא במחקר, כי העתקת דימויים (כמו הרמס, הליוס ואירופה) מנרות איטליים לנרות מייצור מקומי הייתה תופעה שכיחה. עוד נמצא, כי במקרים רבים מקור ההשראה למוטיבים היה במסורות הלניות, מוטיבים אחרים שאבו השראתם ממסורות רומיות ובחלק מהמוטיבים נעשה שילוב של השתיים. מהמחקר מסתבר, שלרוב הועתקו הדימויים ממדיומים אחרים, תוך העדפת עבודות מתובלטות קטנות ממדים כמו גמות, מטבעות, מדליונים ו-*oscilla*, כאשר אלו היו זמינים. עם זאת, האמנים הרשו לעצמם לעתים לצמצם דימוי מסוים ולהשמיט ממנו פרטים.

באשר לפירוש המוטיבים מתברר מהמחקר, שיש ביניהם כאלו שהם בוודאות בעלי משמעות תעמולתית או דתית או פונרארית. לדימויים מסויימים ניתן לייחס יותר ממשמעות אחת, וזאת בהקשר למקום גילויים. העובדה כי הפירוש שניתן לחלק מהדימויים שעל הנרות אינו חד משמעי הומחשה באמצעות האמבלמה של האנפה והסרטן, שקיבלה שתי פרשנויות שונות: כתיאור של משל האנפה והסרטן, המוכר מהמיתולוגיה ההודית (*Pañcatantra*)—חיבור המתוארך בין המאה השלישית לפנה"ס למאה השלישית לספירה—ומספרי משלים ערביים מאויירים (*Kalila wa-Dimna*) המאוחרים לתיאור שעל הנרות (מהמאה ה-13 ואילך). משל זה אינו מופיע בספרות המשלים היוונית, אך אפשר שהיה מוכר ביוון ובלבנט והגיע להודו במאה השלישית לאחר שחלקים ממנה נכבשו על-ידי אלכסנדר המקדוני; האפשרות השנייה היא, שהדימוי משקף את חגיגות תחילת גאות הנילוס—האנפה כעוף והסרטן כמזל האסטרולוגי של אירוע זה.

רפרטואר הנושאים המועדף למן ייסוד העיר ועד שלהי המאה הראשונה (תעמולה ושעשועים) ביטא הן את מהות היחסים בין רומא לבין קיסריה בשנותיה הראשונות והן את האופי שהותווה לעיר על-ידי

הורדוס. הופעת דימויי אלים מזרחיים כאיסיס וכסול/מיתרס על גבי נרות קיסריה למן סוף המאה הראשונה מורה על כך, שהשינויים שחלו ברחבי האימפריה לא פסחו על קיסריה.

במקרים לא מעטים נראה קשר ברור בין הנושא המתואר על הנרות לבין המקומות שבהם הם התגלו. רוב המוטיבים על גבי נרות שנמצאו בקברים משקפים אמונות הקשורות למוות ולקבורה; רוב הנרות שהתגלו בקירקוס ההרודיאני ובסביבתו הקרובה משקפים את המופעים שהתקיימו במתקן, וניתן לשער כי אפשר היה לרכוש אותם מידי רוכלים שהעמידום למכירה בעת המופעים. נרות נוספים שהתגלו באזור הקירקוס מתארים מוטיבים הקשורים לפעילות שהתרחשה ב-*sacellum* שנסמך למושבים הדרום-מזרחיים. מהדימויים שעל הנרות ניתן ללמוד גם על אורחות חייהם ועל עיסוקם של דרי מתחמים מסוימים. כך אפשר לשער מהנרות שהתגלו בארמון הנציב הרומי מי היו האלים שנערצו על-ידי אישי הציבור ששירתו בו, וללמוד על זיקתם לרומא ועל התענגותם מסצנות ארוטיות. הנרות שנמצאו בבית האמידים מאפשרים להעריך, כי ארטמיס מאפסוס הייתה נערצה על-ידי מי מדרי הבית; ואם מצרפים את הנרות לממצאים אחרים שהתגלו בבית זה, ניתן להניח כי בעליו היה קשור לתחרויות שהתקיימו בקירקוס—כבעל מעורבות ישירה בניהולן או כצופה.

מחקר זה הוא הראשון שדן באוסף כה גדול של נרות מעוטרים בדימויים פיגורטיביים שהתגלו בעיר אחת באזורנו. זיהוי הדימויים, ביניהם דימויים יחידאיים לקיסריה וכאלו שטרם נחקרו או שזוהו בעבר באופן שגוי, חקר המקורות הספרותיים והחזותיים של הדימויים ובחינת משמעותם, מעשירים את הידוע לנו ממקורות אחרים על האמונות, על דפוסי החיים ועל תרבות הפנאי של תושבי קיסריה.